

I. В. Довжук

доктор історичних наук, професор, кафедра документознавства,
Переяслав-Хмельницький державний педагогічний
університет імені Григорія Сковороди
(м. Переяслав-Хмельницький, Україна), i.v.dovzhuk@ukr.net

С. М. Борчук

доктор історичних наук, професор, кафедра всесвітньої історії,
факультет історії, політології і міжнародних відносин,
Прикарпатський національний університет імені Василя Стефаника
(м. Івано-Франківськ, Україна), stepan.borchuk@pu.if.ua

АГРАРНИЙ СЕКТОР НАДДНІПРЯНСЬКОЇ УКРАЇНИ В СЕРЕДИНІ ХІХ ст.

У статті розглядаються основні галузі сільського господарства Наддніпрянської України в середині ХІХ ст. у цілому та за окремими регіонами: Лівобережжям, Правобережжям, Півднем, а також стан та основні тенденції розвитку цукробурякової промисловості. Наведено й проаналізовано дані щодо діяльності цукроварень як в українських губерніях, так і в Російській державі в цілому. Визначено, що Україна давала 4/5 усієї цукрової продукції імперії, забезпечуючи потреби внутрішнього ринку.

Ключові слова: Наддніпрянська Україна, сільське господарство, зернове господарство, харчова промисловість, цукрова промисловість, тваринництво.

I. V. Dovzhuk

Doctor of Historical Sciences (Dr. hab. in History),
Professor, Document Science Department
SHEE «Pereyaslav-Khmelnytsky Hryhoriy Skovoroda
State Pedagogical University»
(Pereyaslav-Khmelnytsky, Ukraine), i.v.dovzhuk@ukr.net

S. M. Borchuk

Doctor of Historical Sciences (Dr. hab. in History), Associate Professor,
Department of World History of Institute of History,
Vasyl Stefanyk Precarpathian National University
(Ivano-Frankivsk, Ukraine), stepan.borchuk@pu.if.ua

AGRARIAN SECTOR OF NADDNIPRYANSKA UKRAINE IN THE MIDDLE OF THE XIX-th CENTURY

Abstract

In the article basic industries of agriculture of Naddnipryanska Ukraine are examined in the middle of the XIX-th century on the whole and on separate regions: Left-bankness, Right-bankness, South, and also the state and basic progress of sugar industry trends. Were given and analyzed the facts of activity of sugar-refineries in Ukrainian regions and in Russian state in the whole. Defined that Ukraine gave 4/5 of all sugar production in Empire. Ukraine provided with sugar the demand internal market.

Keywords: *Naddnipryanska Ukraine, agriculture, grain farming, food industry, sugar industry, cattle-breeding.*

На середину XIX ст. в українських губерніях домінуючою залишалась феодално-кріпосницька система господарювання, однак з економічної структури феодалного суспільства поступово формувалися капіталістичні відносини. Це було обумовлено посиленням товарно-грошових відносин та іншими факторами буржуазної модернізації. Так, під впливом попиту на хліб, сировину для промисловості сільське господарство починає поступово еволюціонувати шляхом капіталізації. Воно отримує все більш чіткі риси торговельного, підприємницького характеру, окреслюється тенденція до зростання товарності, поглиблюється галузева спеціалізація, удосконалюються системи обробки землі, знарядь праці.

У харчовій промисловості в середині століття розпочався промисловий переворот. У цукровиробництві застосовували машини для подрібнення цукрових буряків, гідравлічні преси для сокодобування, парову техніку випарювання і згущення цукробурякового соку. Однак цукрове виробництво як галузь дворянського підприємництва ґрунтувалося на примусовій праці кріпосних селян, що переважала в 40–50-х роках. Панівною тенденцією у розвитку виробництва цукру було перетворення кріпосної мануфактури (з переходом на вільнонайману працю) на фабрику.

Мета цієї розвідки — проаналізувати в розглядуваний період основні галузі сільського господарства Наддніпрянської України в цілому та за окремими регіонами: Лівобережжям, Правобережжям, Півднем, а також стан та основні тенденції розвитку цукробурякової промисловості, звертаючи увагу на цю галузь і в загальноімперському масштабі.

Цієї проблеми так чи інакше торкалися у своїх працях такі науковці, як О. Реєнт, К. Воблий, М. Домонтович, О. Нестеренко, О. Скальковський, І. Гуржій, П. Лященко, В. Голобуцький та ін.

Зазначимо, що Наддніпрянська Україна в господарському відношенні не становила єдиного цілого. Лівобережна Україна (Полтавська, Чернігівська і

Харківська губернії) відрізнялася великою родючістю ґрунтів. Тут сіяли жито, пшеницю, гречку, овес, ячмінь, просо. Поміщицькі господарства засівали пшеницею 2/3 лану. Селяни, навпаки, пшеницею засівали тільки 1/4 лану. Така відмінність показує, що поміщицьке господарство працювало на ринок, а селянське більше турбувалося про задоволення своїх потреб, тому віддавало перевагу жити.

У селянських і поміщицьких господарствах широко розгорнулося виробництво конопляної олії, яку зливали в дубові діжки вагою разом з тарою від 25 до 27 пудів і взимку на санях перевозили до Вітебська (для сплаву до Ризького порту) або до Столбців (місто Мінської губернії), щоб гнати до Кенігсберга (Пруссія). Невеликі партії відправляли возами у Варшаву і Петербург. Купівля і продаж олії зосередилися на Покровському ярмарку неподалік м. Брянськ¹.

Іншою важливою галуззю господарства для Чернігівщини і Полтавщини був тютюн. Центром торгівлі став Роменський ярмарок, який притягував купців з найвіддаленіших місць імперії. Місцевий тютюн вивозили до Москви, Риги, Петербурга і навіть Сибіру².

Поширено було бджільництво. У деяких поміщицьких маєтках були пасіки по кілька сотень вуликів. У самій тільки Полтавській губернії поміщики в 1827 р. зібрали 1,3 млн пудів воску й 7 тис. пудів меду. Також займалися скотарством: розводили рогату худобу черкаської породи, яку відправляли “великими гуртами у великоросійські міста”; було розвинене й конярство. Продукти землеробства та скотарства продавали на численних місцевих ярмарках, де їх придбавали купці з центральних губерній Росії³. Лівобережна Україна була пов’язана з російським внутрішнім ринком, а частково із зовнішньою торгівлею Російської імперії. Серед селянства Лівобережної України був поширений відхід на сільськогосподарські роботи в Південну Україну й Землю Війська Донського.

Правобережна Україна (Київська, Волинська і Подільська губернії) була пов’язана з чорноморськими портами. Туди вивозили хліб і сплавлили ліс по Дніпру і Дністру.

Південна Україна (Катеринославська, Херсонська і Таврійська губернії) значно відрізнялася в господарському відношенні від інших частин України. Вона передусім виступала як експортер вовни і продуктів тваринництва. Розвиток землеробства гальмували транспортні труднощі й велика конку-

¹ *Арандаренко Н.* Записки о Полтавской губернии. — Т. 2. — Полтава, 1848. — С. 229–233.

² *Вильсон И.* Объяснения к хозяйственно-статистическому атласу Европейской России. — СПб., 1857. — С. 61.

³ *Воблий К.* Нариси з історії російсько-української цукробурякової промисловості. — Т. 1. — К., 1928. — С. 38, 63–65.

ренція з боку центрально-чорноземних губерній Росії. Через транспортні проблеми в лісостеповій смузі найбільша частина сільськогосподарських продуктів перероблялась у фабрикати й напівфабрикати. Використовуючи безкоштовну працю кріпаків, поміщики в першій половині XIX ст. розвинули такі галузі харчової промисловості, як винокуріння, пізніше цукроваріння, меншою мірою — тютюнову й олійну промисловість. Відповідну продукцію збували переважно за кордони імперії. Зате текстильна промисловість, що переробляла місцеву сировину (льон, вовну, коноплю) на другу половину XIX ст. завмерла⁴.

Південна Україна була районом великого скотарства, головним чином вівчарства. Друге місце в скотарському господарстві посідали коні. Розводилася і велика рогата худоба. Скотарство значною мірою було екстенсивним. Населення Південної України займалося і хліборобством, яке завдяки близькості портів стало набувати товарний характер. У 1846–1847 рр. тут було зібрано 8 млн четвертин* хліба⁵.

На середину XIX ст. у Наддніпрянській Україні виникає ряд нових галузей сільського господарства, і на той же час зростають існуючі раніше галузі, продукція яких була або предметом зовнішньої і внутрішньої торгівлі, що розвивалася, або слугувала сировиною для обробної промисловості. У зв'язку з цим частково змінюється і господарський профіль окремих районів⁶.

У зерновому господарстві розглядуваного нами періоду найбільш важливе значення мало збільшення посівів пшениці, особливо у Правобережній і Південній Україні. Про темпи їхнього зростання можна судити за даними окремих губерній. У Київській губернії, наприклад, виробництво пшениці в 1799 р. дорівнювало 99,4 тис. четв., а в 1846 р. — 212,2 тис. четв. У той час, як загальна посівна площа Київської губернії за вказаний період зросла на 72%, засів пшениці збільшився на 112%⁷. У 1847 р. в Київській губернії пшениця складала 2/3 товарного хліба. Також збільшувалися посіви пшениці й у Подільській губернії, де за період з 1820 по 1833 рр. вони зросли на 67%. Наприкінці 40-х років подільські поміщики засівали цією культурою 2/3 озимих полів. Правобережна Україна була основним районом вивозу пшениці через чорноморські порти. Наприкінці 50-х — на початку 60-х років з

⁴ *Вобльий К.* Опыт истории свеклосахарной промышленности в СССР. — М., 1929. — С. 1035.

* **Четвертина** — міра обсягу, дорівнює 209,91 л.

⁵ *Голобуцький В. О.* Економічна історія Української РСР: Дожовтневий період. — К., 1970. — С. 60–63.

⁶ *Гуржій І.* Розвиток товарного виробництва і торгівлі на Україні. — К., 1962. — С. 544.

⁷ *Гуржій І. О.* Розклад феодално-кріпосницької системи в сільському господарстві України першої половини XIX ст. — К., 1954. — С. 141.

Правобережної України вивозилося десь 57% усієї пшениці, що експортувалася через Одесу⁸.

Найбільш успішно нові капіталістичні відносини розвивалися в Південній Україні, яка на початку XIX ст. була малозаселеним краєм. Але високі темпи колонізації й хороші умови збуту сільськогосподарської продукції, завдяки сусідству чорноморських і азовських портів, сприяли розвитку торгового землеробства. За період з 1778 по 1851 рр. посівні площі у краї збільшилися у 25 разів⁹. Відповідно зростало і виробництво хліба на душу населення. Якщо в 1802–1811 рр. у Південній Україні й на Дону на душу населення припадало хліба в середньому на рік 2,4 четв., то в 1857–1863 рр. уже 4,7 четв., тобто майже вдвічі більше¹⁰.

У другій чверті XIX ст. Південна Україна збільшує експорт хліба. Так, його вивіз з південних губерній до чорноморських портів і за кордон на 40-ві роки досягав уже 1,5 млн четв. (15 млн пудів)¹¹.

Розвиток товарного зернового виробництва, значні посіви пшениці, невеликий відсоток кріпосного населення (з 3127 тис. усього населення поміщицьких селян було лише 658 тис.¹²) обумовлювали підвищення попиту на найману працю і сільськогосподарські машини, удосконалювання техніки тощо. Так, на півдні раніше, ніж в інших районах Наддніпрянщини закладались основи капіталістичного сільського господарства.

У зв'язку зі зростанням цукрової промисловості, у другій чверті XIX ст. збільшуються посіви цукрових буряків. У першій чверті століття ця галузь господарства розвивалася повільно. У 1825 р. цукрових заводів у Російській імперії було всього 7, але з часом їхня кількість стала збільшуватися¹³.

У 1845 р. у 22 губерніях імперії нараховувалось 216 діючих цукроварень, обсяг продукції яких становив 603,5 тис. пудів на суму 3959 тис. руб.¹⁴

Місце українських губерній у цукровій промисловості імперії за 1845 р. визначалось у таких цифрах:

- кількість цукроварень — 116 (53,7%);
- кількість продукції — 439,3 тис. пуд. (72,8%);
- вартість виробництва — 2924 тис. руб. (73,8%).

⁸ Домонтович М. Материали для географии и статистики России. Черниговская губ. — СПб., 1865. — С. 143, 145.

⁹ Дружинина Е. Северное Причерноморье 1775–1780 гг. — М., 1959. — С. 56.

¹⁰ Енциклопедія українознавства в двох томах / під головною ред. проф. В. Кубійовича. — Т. 1/III. — Мюнхен; Нью-Йорк, 1949. — С. 171.

¹¹ Журнал Министерства государственных имуществ. — 1844. — Кн. 11. — С. 92–94.

¹² Там же. — 1852. — Кн. 10. — С. 545.

¹³ Зябловский Е. Российская статистика. — Ч. 2. — СПб., 1832. — С. 122.

¹⁴ Воблий К. Вказ. праця. — С. 164.

У середньому по імперії в 1845 р. одна цукроварня виробляла за рік цукру на 18,2 тис. руб., в Україні — на 25,2 тис. руб. Тут позначився вплив Київщини, де одне підприємство давало продукції на 53,5 тис. руб., тобто втричі вище від загальноімперської середньої. Отже, Наддніпрянщина посідала панівне місце в цій галузі промисловості.

У 1848–1849 рр. у Російській імперії працювало 295 цукрових заводів, з них в Україні — 183, або 62%¹⁵.

Тепер порівняємо з даними 1845 р. За три роки число цукроварень в імперії збільшилось: з 216 до 295; в Україні — зі 116 до 183, тобто ми маємо приріст числа цукроварень по Російській імперії на 36,6%, по Україні — на 54,3%. Питома вага України помітно зросла з 53,4 до 62%.

Що стосується посівної площі, то в 1848 р. у цілому по державі буряками було засіяно 36,5 тис. дес., у тому числі в Україні 27,7 тис. дес., або 75,8%. Тільки Київщина мала під буряками 54,7% із загальноукраїнської площі; її буряковий клин майже вдвічі перевищував площу під буряками іншої частини держави (15,1 тис. дес. проти 8,8 тис. дес.)¹⁶.

У розглядуваний період урожайність буряків по Російській імперії не перебільшувала 69,8 берківців*^{*}; Україна відрізнялась більшою врожайністю — 71,5 берк. проти 63,7 берк. у Росії. На Правобережній Україні ця середня була ще вищою — 74,9 берк. І тут перше місце належало Київщині — 77,5 берк.¹⁷

Зазначимо, що цукрові підприємства відрізнялися за кількістю продукції, що випускалась. Так, цукроварні з продукцією до 3 тис. пудів уважались дрібними, від 3 до 10 тис. — середніми і понад 10 тис. пудів — великими.

У 1848–1850 рр. у Російській імперії більшість становили дрібні підприємства — 69,5%, на частку середніх припадало 23,4%, великих — 7,1%. Відповідні величини для України були такими: 51,7, 37,4 і 10,9%. Серед українських цукроварень питома вага середніх і великих помітно вища. Якщо в Росії не було жодної цукроварні з продукцією понад 15 тис. пудів, то в Україні таких підприємств було 5; із продукцією від 10 до 15 тис. пудів у Росії була тільки одна цукроварня, в Україні — 15. Великі підприємства концентрувалися в основному на Київщині, де із загального числа 21 у губернії їх налічувалось 15¹⁸.

У 1848 р. у Російській імперії було введено на цукор акциз, котрий через відповідні періоди часу збільшувався. З 1848 по 1850 рр. акциз з пуда цукру

¹⁵ Сведения о свеклосахарной промышленности в России, собранные в 1849 г. — СПб., 1852. — С. 84.

¹⁶ *Воблий К.* Вказ. праця. — С. 169.

* **Берковець** — міра ваги, дорівнює 12 пудам (196,56 кг).

¹⁷ Там само. — С. 172.

¹⁸ Там само. — С. 175.

становив 30 коп., з 1850 по 1852 рр. — 45 коп., з 1852 по 1854 рр. — 60 коп. Із невеликих заводів, які виробляли не більш 500 пудів цукру на рік, акциз відповідно стягувався в таких розмірах: 15, 30 і 45 коп. з пуда. У 1848/49 р. надійшло до казни акцизу від цукру 46,2 тис. руб., у 1850/51 р. — 138,2 тис. руб., у 1854/55 р. — 434,7 тис. руб.¹⁹ Підвищення акцизного збору відповідно впливало на зростання цін, виробництво і збут продукції, що викликало незадоволення цукрозаводчиків. Про це, наприклад, свідчить прохання власників цукрових заводів Київської губернії, надіслане генерал-губернатору в 1853 р. “О недопущении увеличения акциза на свекловичный сахар...”²⁰.

У 1850 р. українські губернії виробили 1697 тис. пудів цукру на суму 10205,9 тис. руб., що від загальноімперського показника становило відповідно 80,5 і 79,3%. Отже, Україна, маючи 58% від загальної кількості цукрових заводів (у 1856–1857 рр. працювало в державі 376 цукроварень, з котрих на частку України припадало 218), давала 4/5 усієї цукрової продукції Російської імперії²¹.

Щодо числа робітників цукрових заводів, наведемо такі цифри за 1856–1857 рр. Разом по Російській імперії на цукроварнях працювало 72 тис. людей, з них в Україні 48,4 тис., або 67,2%. У середньому по імперії на одне підприємство припадало 196 робітників, в Україні — 232. Помітним було й збільшення продуктивності праці: у 1848–1849 рр. на одного працівника припадало 21,5 пуда цукру, у 1856–1857 рр. — 29,3 пуда²².

Ось головні загальні процеси, що характеризували розвиток виробництва цукру по всій Російській імперії.

Що ж стосується України, то вона, як ми вже бачили, була основним районом цукробурякового виробництва.

Дійсний розквіт цукроваріння в Україні почався в 40-х рр. XIX ст., коли цукрові заводи почали переходити на парову техніку. У 1843 р. купці К. Яхненко і П. Симиренко побудували перші у країні парові цукровий і рафінадний заводи поблизу с. Мліїва Черкаського повіту Київської губернії. Тут було розташовано ціле промислове містечко. “Крім величного семиповерхового будинку цукроварні на 260 десятинах орендованої у князя Воронцова землі, — писав сучасник, — побудовано було до 150 будинків для службовців, кожний з окремою садибою, городом і садом... У містечку височилася велика будівля — «головна контора»... У містечку був свій театр, паровий млин, машинобудівний завод. На цукроварні і в містечку було газове освітлення, котрим на той час користувались тільки два або три міста

¹⁹ Левин И. Свеклосахарная промышленность в России. — СПб., 1910. — С. 57.

²⁰ Центральний державний історичний архів України, м. Київ, ф. 442, оп. 1, т. 7, спр. 10422, арк. 1.

²¹ Воблий К. Вказ. праця. — С. 197, 201.

²² Там само. — С. 203–204.

в Росії»²³. Вартість цукроварні визначалась в 1 млн руб., розрахована вона була на переробку 200 тис. берк. цукрових буряків і виробництво 400 тис. пудів рафінаду²⁴.

Промисловий переворот у цукроварінні помітно поширювався. У 1856–1857 рр. парові цукроварні становили вже 40% цукрових заводів України. Машинна техніка швидко підняла продуктивність цукроваріння і стимулювала його розвиток. У 1848 р. в Україні діяло, як було вказано вище, 62% (до загальної кількості по Російській імперії) цукроварень.

Розміщення цукроварень у Наддніпрянській Україні було нерівномірним. Зі 183 підприємств, що діяли тут у 1848 р., 116 існувало на Правобережжі. По губерніях вони розташовувалися так: на Київщині — 70 цукроварень, Поділлі — 36, Чернігівщині — 25, Харківщині — 24, Полтавщині — 17, Волині — 10 і Херсонщині — 1. Отже, 63,4% українських цукроварень розміщувалось на Правобережжі, з них тільки на Київщині — 38,3%. Що стосується Волині, то хоча тут було мало цукроварень, але вони на той час вважалися великими підприємствами, завдяки чому Волинь з виробництва валової продукції цукру йшла після Харківщини, проте перед Полтавщиною.

У 1848 р. в Україні було виготовлено цукру 746,8 тис. пудів, або, приблизно, 80% до загального виробництва в імперії. Найбільшу частку виробленого в українських губерніях цукру дала Київщина²⁵.

Київська губернія на середину XIX ст. стала центром цукробурякового виробництва Російської імперії. Саме тут концентрувалася найбільша кількість цукроварень, і саме тут швидко відбувався процес переходу від мануфактурної стадії виробництва цукру до фабрично-заводської. Уже в 1846–1847 рр. у губернії діяло 49 цукроварень (з них 12 було парових і 37 вогневих). Особливо вирізнялися підприємства графа О. Бобринського, розташовані в м. Сміла Черкаського повіту. Перша цукроварня, побудована в 1838 р., уже через два роки переробляла 300 берк. буряків за добу. У 1844–1845 рр. на Смілянській цукроварні отримали 21,4 фунта цукру з берківця буряків²⁶. У 1848 р. побудували нові приміщення для мануфактури. Незабаром вогневий спосіб випарювання тут був замінений паровим. Усі технічні або технологічні нововведення, що на той час з'являлись у цукровому виробництві, негайно застосовувалися на мануфактурах О. Бобринського, яких було чотири: Балаклеївська, Яблунівська, Капітанівська й

²³ Киевская старина. — 1896. — № 3. — С. 103.

²⁴ Журнал Министерства государственных имуществ. — 1852. — Кн. 10. — С. 92.

²⁵ Праці семінару для вивчення народного господарства України. — К., 1927. — Вип. 2. — С. 236.

²⁶ Смела. Краткое статистико-экономическое описание имений Бобринских. — К., 1913. — С. 124.

Грушівська. Особливу увагу Олексій Олексійович приділяв вирощуванню буряків на своїх плантаціях. Він удосконалював засоби обробки землі, застосовував найпередовіші знаряддя праці. Обробка землі тут вважалась зразковою для всього краю²⁷. В 1859 р. у губернії нараховувалося 75 цукроварень, де працювало біля 32 тис. осіб. За рік на цих підприємствах було вироблено цукру на 9923,7 тис. руб.²⁸

У виробництві цукру після Київщини друге місце посідало Поділля. У 1848–1849 рр. тут налічувалося 36 цукроварень, де працювало майже 4 тис. осіб. Річне виробництво становило 103,3 тис. пудів²⁹. У 1860–1861 рр. у Подільській губернії діяло 32 цукроварні з річною продуктивністю 530,6 тис. пудів цукру³⁰.

На Волині в 1848 р. працювало 10 цукрових підприємств. Загальне виробництво цукру у вартісному вираженні становило 421,9 тис. руб. У 1859 р. у губернії нараховувалося 8 цукроварень, на котрих було зайнято 907 осіб. Річне виробництво на всіх мануфактурах дорівнювало сумі 876,4 тис. руб.³¹

Поширенню виробництва цукру в південно-західних губерніях (Київська, Подільська і Волинська) сприяв значний розвиток капіталістичних відносин, відповідний клімат і ґрунт, висока густина населення, а також великі запаси лісу.

Що стосується Лівобережної України, то вона хоча й не дуже відрізнялась умовами вирощування цукрових буряків порівняно з Правобережжям, усе ж тут були свої особливості в розвитку цукрової промисловості.

У Чернігівській губернії в 1859 р. існувало 69 цукроварень з 9,5 тис. робітників. Виробництво цукру у вартісному виразі становило 735,2 тис. руб. Найбільшими вважались мануфактури купця Терещенка в Глухівському повіті, княгині Долгорукої в Кролевецькому повіті, князя Голіцина в Новгород-Сіверському повіті, поміщиці Закревської в Сосницькому повіті й купця Мерпета в Ніжинському і Глухівському повітах. За свідченням М. Домонтовича, на Чернігівщині напередодні реформи 1861 р. парових цукроварень було 9, напівпарових — 2, решта — вогневі³².

²⁷ Фундуклей И. Статистическое описание Киевской губернии: В 3-х т. — Т. 3. — СПб., 1852. — С. 8.

²⁸ Столпянский Н. Девять губерний Западно-русского края в топографическом, геогностическом, статистическом, экономическом, этнографическом и историческом отношении. — СПб., 1866. — С. 26.

²⁹ Праці семінару для вивчення народного господарства України. — С. 203.

³⁰ Домонтович М. Указ. соч. — С. 329.

³¹ Там же. — С. 330.

³² Там же. — С. 332.

На Харківщині в 1859 р. діяло 26 цукрових підприємств, на яких працювало біля 4,5 тис. осіб. Річне виробництво у вартісному виразі дорівнювало 1355,9 тис. руб.³³

На Полтавщині в 1857 р. діяло 18 цукрових установ, де працювало 2,7 тис. осіб. За рік тут було вироблено продукції на суму 123,8 тис. руб.³⁴

В інших губерніях Наддніпрянщини цукроварень або зовсім не існувало, або було обмаль. Для збуту українського цукру найважливішим був місцевий ринок. У 1848–1849 рр. із 746,8 тис. пудів цукру, призначеного для продажу, на місці було реалізовано 689,9 тис. пудів, або 92,4%. Решту вивезли в Росію (у Петербург і Москву). Переважаюче значення місцевого українського ринку можна пояснити як великою конкуренцією колоніального (тростинного) цукру, особливо у столицях, так і станом шляхів сполучення. У результаті на кінець 40-х років відбувся розділ ринків збуту для тростинного й бурякового цукру. Але ситуація змінилася на краще після реформи 1861 р., коли почала розвиватися сітка залізниць.

У першій половині XIX ст. у сільському господарстві підросійської України стали культивувати картоплю. Її розведення мало агротехнічне значення і, крім того, було показником зростання торгового землеробства. З початку 1840-х рр. відбувається помітне збільшення посівів картоплі в цілому по Російській імперії. У 1841 р. її посаджено майже 4 млн четв., а на 1850 р. посадка картоплі перевищувала 5 млн четв. За даними міністерства державного майна, у 1847 р. в 46 європейських губерніях Російської імперії було засіяно майже 6 млн четв. картоплі. З них у Волинській губернії 292,1 тис. четв. — по 20,2 четв. на 100 душ. Набагато менше вироблялося картоплі в таких губерніях Правобережжя, як Київська й Подільська. У Лівобережній Україні припадало по 8,8 четв. на 100 душ³⁵.

Зростаючий попит на коней, худобу і продукти тваринництва на внутрішньому й зовнішньому ринках стимулював розвиток в Україні тваринництва, у тому числі конярства. Найбільш розвиненим конярство було в Південній Україні. Так, у 1799 р. тут нараховувалось 167 конезаводів і 269 господарств із розведення великої рогатої худоби³⁶. У 1830 р. на одній тільки Катеринославщині налічувалось 287 конезаводів. Конярство розвивалось також і на Лівобережжі. Так, на Полтавщині в 1846 р. нараховувалось 419 конезаводів. Переважно вони були дрібними — розводили в середньому

³³ Плевако О. До матеріалів з історії цукробурякової промисловості України // Україна. — 1925. — Кн. 5. — С. 90.

³⁴ Нестеренко О. О. Розвиток промисловості на Україні. — Т. 1. — К., 1959. — С. 340.

³⁵ Тенгоборский Л. В. О производительных силах России. — Т. 2. — М., 1855. — С. 352–357.

³⁶ Дружинина Е. Указ. соч. — С. 225.

до 50 коней. Досить успішно розвивалось і товарне скотарство. У 1830 р. в Катеринославській губернії було 1311 господарств із розведення великої рогатої худоби³⁷.

Одним з важливих показників розвитку продуктивних сил у скотарському господарстві Наддніпрянської України в першій половині XIX ст. ставало розведення тонкорунних овець. Вівчарство, як екстенсивна форма скотарства, повністю відповідало існуючим на той час умовам — наявністю вільних земель; з іншого боку, вівця задовольняла різні потреби замкненого домашнього господарства, даючи м'ясо, вовну і смушок*. Багато поміщицьких господарств було зацікавлено в розведенні овець, використовуючи для цієї мети свої землі, які не могли обробляти.

Перше стадо тонкорунних мериносових овець було завезено в 1803 р. у Таврійській губернії, потім у 1804 р. був створений вівчарний «завод» неподалік від Одеси. У наступні роки уряд роздавав землі на півдні України бажаючим розводити стада тонкорунних овець. 12 січня 1804 р. були видані спеціальні правила про розподіл у південних губерніях пустуючих казенних земель для створення вівчарних «заводів»³⁸. Мериносове вівчарство поширилось у Південній Україні, а також у Бессарабії, на Лівобережній і Правобережній Україні, у деяких інших районах Російської імперії. У 1812 р. у Російській імперії нараховувалося до 150 тис. мериносів³⁹; на початку 30-х років в одній Харківській губернії їх було понад 250 тис., а в Катеринославській — понад 200 тис. У 1823 р. у великих господарствах Херсонської і Катеринославської губерній налічувалося 314,3 тис. овець-мериносів, а у 1848 р. — уже майже 2 млн. Отже, за 25 років кількість овець збільшилась більш ніж у 6 разів. На 40-і роки в Південній Україні нараховувалося до 7 млн голів овець, з них половина мериносових⁴⁰. У 1850 р. в Україні було 9965 тис. голів овець, із них тонкорунних — 4514 тис.⁴¹

Вовна, будучи важливим предметом вивозу за кордон, мала збут і на внутрішньому ринку. Деякі великі поміщики будували свої фабрики з переробки вовни й виготовлення сукна, яке постачали переважно для потреб армії. На широко розвиненому вівчарстві базувалася українська текстильна промисловість, котра в середині XIX ст. ще мала доволі значні розміри. Так,

³⁷ Гуржій І. Розвиток товарного виробництва і торгівлі на Україні. — С. 60.

* **Смушок** — шкурка, хутро новонародженого ягняти.

³⁸ Обзор действий Департамента сельского хозяйства и очерк состояния главных отраслей сельской промышленности в России в течение 10 лет, с 1844 по 1854 год. — Ч. 1. — СПб., 1855. — С. 50.

³⁹ Андросов В. Хозяйственная статистика России. — М., 1827. — С. 113.

⁴⁰ Лященко П. И. История народного хозяйства СССР. — Т. 1. — М., 1950. — С. 544.

⁴¹ Гуржій І. О. Розклад феодально-кріпосницької системи в сільському господарстві України першої половини XIX ст. — С. 163.

на Полтавщині в 1846 р. нараховувалося 18 фабрик, де виготовляли сукно зі звичайної і тонкорунної вовни на суму понад 315 тис. руб.⁴² Отже, Україна на середину XIX ст. стала основним центром тонкорунного вівчарства Російської імперії.

Таким чином, розвиток сільського господарства у Наддніпрянській Україні в середині XIX ст. виявлявся передусім у зростанні окремих галузей і в освоєнні цілинних земель. Особливо інтенсивний розвиток отримали такі галузі господарства, як тонкорунне вівчарство, вирощування цукрових буряків і хліба.

Виробництво цукру в Україні стало розвиненою галуззю промисловості, яка повністю забезпечувала потреби внутрішнього ринку. Українські губернії виробляли 80% загального обсягу продукції, а Київщина була центром цукробурякового виробництва всієї Російської імперії.

Наддніпрянщина на середину XIX ст. стала великим експортером пшениці і, поряд з центрально-чорноземними губерніями Росії, головною житницею Російської імперії.

Дана проблематика має подальші перспективи щодо дослідження інших галузей сільського господарства, а також методів обробки ґрунтів в українських губерніях.

REFERENCES

1. Arandarenko, N. (1848). *Zapysky o Poltavskoj gubernyy* (Vol. 1). Poltava. [in Russian].
2. Domontovich, M. (1865). *Materialy dlya geografii i statistiki Rossii. Chernigovskaya gub.* Sankt-Peterburg. [in Russian].
3. Druzhinina, E. (1959). *Severnoe Prichernomor'e 1775–1780 gg.* Moskva. [in Russian].
4. Funduklei, I. (1852). *Statisticheskoe opisanie Kievskoi gubernii* (Vol. 3). Sankt-Peterburg. [in Russian].
5. Golobuc'kyj, V. O. (1970). *Ekonomichna istorija Ukrai'ns'koi' RSR: Dozhovtnevyj period.* Kyiv. [in Ukrainian].
6. Gurzhij, I. (1962). *Rozvytok tovarnogo vyrobnyctva i torgivli na Ukrai'ni.* Kyiv. [in Ukrainian].
7. Gurzhij, I. O. (1954). *Rozklad feodal'no-kriposnyc'koi' systemy v sil's'komu gospodarstvi Ukrai'ny pershoi' polovyny XIX st.* Kyiv. [in Ukrainian].
8. Kubijovych, V. (Ed.). (1949). *Encyklopedija Ukrai'noznavstva* (Vol. 1/III). Munich; New York. [in Ukrainian].
9. Levin, I. (1910). *Sveklosakharnaya promyshlennost' v Rossii.* Sankt-Peterburg. [in Russian].

⁴² Арандаренко Н. Указ. соч. — С. 335.

10. Lyashchenko, P. I. (1950). *Istoriya narodnogo khazyaystva SSSR* (Vol. 1). Moskva. [in Russian].
11. Nesterenko, O. O. (1959). *Rozvytok promyslovosti na Ukrai'ni* (Vol. 1). Kyiv. [in Ukrainian].
12. Plevako, O. (1925). Do materialiv z istorii' cukroburjakovoi' promyslovosti Ukrai'ny. *Ukrai'na — Ukraine*, 5. [in Ukrainian].
13. Stolpnyanskii, N. (1866). *Devyat' gubernii Zapadno-russkogo kraja v topograficheskoy, geognosticheskoy, statisticheskoy, ekonomicheskoy, etnograficheskoy i istoricheskoy otnoшенii*. Sankt-Peterburg. [in Russian].
14. Tengoborskii, L. V. (1855). *O proizvoditel'nykh silakh Rossii* (Vol. 2). Moskva. [in Russian].
15. Voblyi, K. (1929). *Opyt istorii sveklosakharnoi promyshlennosti v SSSR*. Moskva. [in Russian].
16. Voblyj, K. (1928). *Narysy z istorii' rosijs'ko-ukrai'ns'koi' cukroburjakovoi' promyslovosti* (Vol. 1). Kyiv. [in Ukrainian].
17. Vyl'son, Y. (1857). *Objasneniya k hozhajstvenno-statysticheskomu atlasu Evropejskoj Rossyy*. Sankt-Peterburg. [in Russian].
18. Zyablovskii, E. (1832). *Rossiiskaya statistika* (Vol. 2). Sankt-Peterburg. [in Russian].